Academe *Journal of Education & Psychology*
Volume-2, Issue-1, Year-2012 (January-June)
PP: 15-21 *ISSN: 2249-040X*

काव्यप्रकाशे गुणालङ्कारविवेकः स्वरूपभेदो रससम्बन्धश्च

डॉ. अशोक कुमार आजाद

प्रधानाचार्य, लक्ष्मीनारायण रामेश्वर संस्कृत महाविद्यालय, जयदेवपट्टी, दरभंगा, बिहार

सारांशः

मम्मटस्य काव्यप्रकाशे गुणालङ्कारयोर्विभागः काव्यशोभायाः साधनपरिगणनमात्रं नास्ति; रसस्य, तदभिव्यञ्जकस्य शब्दार्थविन्यासस्य तथा सहृदयानुभवस्य सम्बन्धं निरूपयितुं स प्रवर्तते। प्रस्तुताध्ययने काव्यलक्षणस्य, अष्टमोल्लासस्थस्य गुणालङ्कारविवेकस्य, गुणत्रयनिरूपणस्य तथा तदुदाहरणानां समीपपाठः कृतः। भामहदण्डिवामनानन्दवर्धनानां मतानि तुलनात्मकभूमित्वेन, कुन्तकक्षेमेन्द्रजयदेव-विश्वनाथानां विचाराश्च विषयस्य व्याप्तिसीमापरीक्षणाय स्वीकृताः। अध्ययनात् स्पष्टं भवति यद्गुणानां रसाश्रितत्वमलङ्काराणां शब्दार्थद्वारकत्वं च तयोर्भेदस्य प्रमुखौ आधारौ स्तः। तथापि एष भेदः शब्दविन्यासस्य गौणत्वं वा अलङ्काराणामनुपयोगित्वं वा न साधयति। माधुर्यौजःप्रसादानां व्यञ्जकाः वर्णसमासरचनाविशेषाः सन्ति, किन्तु तेषां स्वरूपं वर्णमात्रे न पर्यवस्यति। अलङ्कारस्य परिचयः तस्य रसोपकारस्य निश्चायकं प्रमाणं न भवति; तस्य प्रयोगः प्रकृतभावानुकूलतया परीक्ष्यते। दशगुणवादस्य पुनर्विचारेऽपि संख्यालाघवापेक्षया वर्गीकरणस्य आधारपरिवर्तनं महत्त्वपूर्णम्। एवं मम्मटस्य विवेकः रसोत्कर्षस्य प्राधान्यं स्थापयन् काव्याभिव्यक्तेः विविधोपायानां सन्दर्भसापेक्षं मूल्याङ्कनं समर्थयति।

बीजशब्दाः काव्यप्रकाशः, मम्मटः, गुणः, अलङ्कारः, रसः, माधुर्यम्, ओजः, प्रसादः, औचित्यम्।

1. प्रस्तावना तथा अध्ययनपद्धतिः

काव्यस्य सौन्दर्यं केन निष्पद्यते इति प्रश्ने शब्दस्य श्रव्यता, अर्थस्य वैचित्र्यं तथा भावानुभवस्य गाम्भीर्यं पृथक् पृथक् विचारणीयानि भवन्ति। तथापि सहृदयः काव्यमास्वादयन् एतानि सर्वदा पृथगनुभवति इति नास्ति। सुगठिता रचना अर्थं प्रकाशयति, अर्थस्य विशिष्टता भावं व्यञ्जयति, भावस्य अनुरूपता पुनः शब्दचयनस्य औचित्यं निर्धारयति। अतः काव्यशास्त्रीयस्य वर्गीकरणस्य प्रयोजनं अनुभवस्य अवयवान् विच्छेत्तुं न, तेषां भिन्नकार्याणि स्पष्टयितुमस्ति। गुणालङ्कारविवेकस्य समस्या अस्मिन्नेव सम्बन्धे प्रतिष्ठिता।

मम्मटस्य काव्यलक्षणे गुणस्य अलङ्कारस्य च समानः अनिवार्यभावः न प्रतिपादितः। स लिखति—

> तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि।
>
> [1, प्रथम उल्लासः, कारिका 4, पूर्वार्धः]।

अत्र सगुणत्वस्य सामान्यनिर्देशः अनलङ्कृतत्वस्य क्वाचित्कस्वीकारेण सह पठनीयः। अस्य भेदस्य अर्थं केवलं गुणो नित्यः, अलङ्कारोऽनित्य इति सूत्रेण निर्दिश्य विरन्तुं न शक्यते। गुणः कस्मिन्नाश्रये तिष्ठति, अलङ्कारः कस्य उत्कर्षं साधयति, उभयोः कार्यं कस्य अनुभवस्य अपेक्षया निर्णीयते—इत्येते प्रश्नाः तस्य व्याख्यामपेक्षन्ते।

प्रस्तुतलेखस्य केन्द्रीयः पक्षोऽयं यदाश्रयभेदः कार्यभेदश्च परस्परं सम्बद्धौ सन्तौ गुणालङ्कारयोर्विवेकं समर्थयतः। रसः अङ्गीति स्वीकृते गुणस्य स्थैर्यं तथा अलङ्कारस्य सापेक्षोपकारकत्वं स्पष्टतां प्राप्नुतः। किन्तु काव्यत्वस्य सामान्यव्यवहारः सर्वत्र रसप्रधानत्वेनैव सीमितो नास्तीति ग्रन्थस्थचित्रकाव्यविचारः समस्यामपि जनयति। अतः उत्कृष्टकाव्यस्य मूल्यनिकषः तथा काव्यसंज्ञायाः विस्तृतः प्रयोगः पृथक् परीक्ष्येते [1, प्रथम उल्लासः, कारिकाः 4–5]।

अध्ययनपद्धतिः पाठविश्लेषणात्मिका तुलनात्मिका च अस्ति। कारिकायाः पदानि तद्वृत्त्या सह पठितानि, प्रशस्तस्य प्रयोगस्य प्रतिकूलोदाहरणेन सह तुलना कृता, पूर्वाचार्यमतानां भेदश्च तत्तत्सन्दर्भे विवेचितः। अत्र प्रयुक्तो गुणशब्दः सामान्यसद्गुणस्य अथवा गुणीभूतव्यङ्ग्ये विद्यमानस्य गौणत्वस्य पर्यायः नास्ति। माधुर्यादीनां पारिभाषिकं स्वरूपमेव विचारस्य विषयः। तेन समानशब्दप्रयोगजनितं सिद्धान्तमिश्रणं परिहर्तुं शक्यते।

2. पूर्वाचार्यदृष्टिषु भेदस्य पृष्ठभूमिः

भामहस्य निरूपणे काव्यशोभायामलङ्कारस्य प्राधान्यमस्ति, तथापि तस्य विचारः शब्दस्य बाह्यालङ्करणमात्रे न पर्यवस्यति। शब्दार्थोभयसम्बद्धस्य वैचित्र्यस्य स्वीकारेण स काव्याभिव्यक्तेः द्विपक्षीयं स्वरूपं स्थापयति [2, 1.13–16]। एतस्य दृष्टेः प्रकाशे

Academe *Journal of Education & Psychology*
Volume-2, Issue-1, Year-2012 (January-June)
PP: 15-21 *ISSN: 2249-040X*

पश्चाद्वर्तिनं गुणालङ्कारविभागं पठता अलङ्कारवादं यान्त्रिकभूषणसंयोजनमिति पूर्वमेव कल्पयितुं न युक्तम्। विवादः सौन्दर्यस्य आवश्यकतायां न, तस्य निर्धारकस्य आधारस्य तथा अवयवानां सम्बन्धे वर्तते।

दण्डी वैदर्भमार्गस्य प्राणत्वेन दश गुणान् निर्दिशति, अलङ्कारशब्देन च काव्यशोभाकराणां धर्माणां व्यापकं ग्रहणं करोति [3, 1.41–42; 2.1–3]। अस्मिन् प्रयोगे अलङ्कारस्य व्याप्तिः पश्चाद्वर्तिन्याः उपमानुप्रासादिविशिष्टायाः संज्ञायाः अपेक्षया विस्तृता। अतः दण्डिनि गुणस्य अलङ्कारत्वं तथा मम्मटे तयोर्भेदः परस्परविरोधिनौ निर्णयौ इति वक्तुं पूर्वं संज्ञाव्याप्तेः परिवर्तनं द्रष्टव्यम्। समानपदस्य प्रयोगः समानसिद्धान्तस्य प्रमाणं न भवति।

वामनः सौन्दर्यनिर्माणस्य तदुत्कर्षस्य च भेदं स्पष्टतया स्थापयति—

काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः।

तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः। [4, 3.1.1–2]।

एतद्विभागे गुणः शोभायाः आधारं ददाति, अलङ्कारस्तस्यामधिकं वैचित्र्यमादधाति। अतः गुणालङ्कारयोर्विवेकः मम्मटेन सर्वथा नूतनतया आरब्धः इति न वक्तव्यम्। मम्मटस्य वैशिष्ट्यं तस्य विवेकस्य रसाश्रितेन निकषेण पुनर्निरूपणे अस्ति। वामनस्य गुणनिर्वचने रचनाविशेषाणां प्रधानतायां विद्यमानायां मम्मटः तेषां रसाभिव्यञ्जकतां निर्णायकां करोति [1, कारिका 66-वृत्तिः], [4, 3.1.1–7]।

वामनस्य ओजसः गाढबन्धत्वं प्रसादस्य शैथिल्यं च परस्परपूरकत्वेन विवेचितम्; केवलशैथिल्यस्य दोषत्वसम्भावनापि तत्र स्वीकृता [4, 3.1.5–7]। अनेन पूर्वाचार्यस्य मतमपि वर्णगणनायां सीमितं नास्तीति ज्ञायते। पुनर्विचारस्य उचितः विषयः तस्य विशिष्टः सिद्धान्ताधारः, न तस्याः परम्परायाः सरलतया निराकरणम्।

आनन्दवर्धनः अङ्गिनः तदङ्गानां च सम्बन्धेन विभागं रसप्रधानायां दिशि नयति—

तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः।

अङ्गाश्रितास्त्वलङ्कारा मन्तव्याः कटकादिवत्॥ [5, 2.6]।

अस्मिन् निरूपणे सौन्दर्यस्य प्रधानाश्रयः तथा तदभिव्यक्तेः उपकरणानि पृथगवस्थापितानि। अङ्गाश्रितत्वं तथा अङ्ग्याश्रितत्वं केवलं बहिरन्तर्भावयोः स्थानिकं विभाजनं न स्तः। काव्यस्य अनुभवगोचरे रूपे शब्दार्थरसाः पृथक् स्थानेषु दृश्याः न भवन्ति। तेषु प्राधान्योपकारभावः व्याख्यया निश्चीयते। श्रोतुः मनः ध्वनिसाम्ये एव पर्यवस्यति, उत तदतिक्रम्य भावस्य आस्वादे विश्राम्यतीति प्रश्नः अत्र महत्त्वं प्राप्नोति।

मम्मटस्य शौर्यहारदृष्टान्तौ एतस्य विचारस्य अधिकं स्पष्टं स्वरूपं ददतः। तयोः सम्बन्धे सातत्यं स्वीकृत्यापि काव्यप्रकाशस्य योगदानं न्यूनं न भवति। पूर्वस्थापितस्य सूत्रस्य लक्षणे, उदाहरणेषु, प्रतिपक्षनिरासे तथा गुणसंख्यानिर्णये व्यवस्थितः प्रयोगः अपि सैद्धान्तिकविकासस्य अङ्गम्।

3. गुणस्य रसाश्रितत्वम् अलङ्कारस्योपकारकत्वं च

मम्मटस्य गुणलक्षणे आश्रयः कार्यं स्थैर्यं चेति त्रयः पक्षाः संयुक्ताः सन्ति—

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः॥ [1, अष्टम उल्लासः, कारिका 66]।

अत्र रसस्य अङ्गित्वनिर्देशः अत्यन्तं महत्त्ववान्। शब्दस्य माधुर्यं प्रत्यक्षमिव अनुभूयते, तथापि तस्य आस्वादगतं फलमनपेक्ष्य गुणनिर्णयः न कर्तव्यः। मधुराक्षराणां सन्निवेशः भावस्य अननुकूलः स्यात् चेत् श्रुतिसौकुमार्यमात्रं माधुर्यगुणस्य पर्याप्तं प्रमाणं न भवति। यथा शरीरस्य बृहत्त्वेन शौर्यं निश्चेतुं न शक्यते, तथा बाह्यरचनालक्षणेन रसानुगुणः प्रभावः सर्वत्र निश्चेतुं न शक्यते [1, कारिका 66-वृत्तिः]।

अचलस्थितित्वस्य अर्थः प्रत्येकस्मिन् पद्ये सर्वेषां गुणानां समानमात्रया उपस्थितिः इति नास्ति। गुणस्य स्वरूपनिर्णयः रससम्बन्धमनपेक्ष्य न भवतीति तस्य स्थैर्यम्। अन्यथा माधुर्यस्य ओजसश्च एकस्मिन्नेव स्थले समानोत्कर्षस्य अनिवार्यतया

परस्परविरुद्धाः रचनापेक्षाः प्रसज्येरन्। अङ्गिरसस्य भेदेन गुणस्य अभिव्यक्तौ तारतम्यं सम्भवति; तावता गुणस्य लक्षणं न बाध्यते।

अलङ्कारस्य लक्षणे उपकारस्य माध्यमं तथा तस्य सापेक्षत्वं प्रतिपाद्यते—

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित्।

हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः॥ [1, अष्टम उल्लासः, कारिका 67]।

अङ्गद्वारेणेत्यनेन वाचकवाच्ययोः अतिशयः अभिप्रेतः। अनुप्रासे श्रव्यविन्यासः, उपमायां समानधर्मपरिकल्पना वा प्रधानां प्रतीतिं समृद्धां कुर्यात्। तथापि जातुचिदिति विशेषणं तस्य फलस्य अनिवार्यतां प्रतिषेधति। अलङ्कारस्य स्वरूपं ज्ञातमित्येतावता रसस्य उत्कर्षोऽपि सिद्धः इति न वक्तुं शक्यते। अलङ्कारपरिचयः तथा तस्य काव्यगतकार्यनिर्णयः पृथक् अनुसन्धानविषयौ स्तः [1, कारिका 67-वृत्तिः]।

हारदृष्टान्तमाश्रित्य अलङ्कारः काव्ये यथेच्छं योजनीयः निष्कासनीयश्च बाह्यपदार्थः इति निष्कर्षः अपि अनुचितः। उपमायाः परिवर्तनात् सम्पूर्णवाक्यस्य भावार्थः परिवर्तितुं शक्नोति। दृष्टान्तस्य प्रयोजनमाश्रयकार्यभेदं बोधयितुमस्ति, न काव्यरचनायाः यान्त्रिकं विच्छेदनं समर्थयितुम्। अतः अलङ्कारस्य सापेक्षता तस्य तुच्छत्वं न साधयति। कस्मिंश्चित् विशिष्टे पद्ये स एव भावस्य सघनाभिव्यक्तये अपरिहार्यः भवितुमर्हति, यद्यपि समस्तकाव्यजातौ तस्य प्रकारविशेषस्य अनिवार्यता नास्ति।

लक्षणस्थस्य सन्तमिति पदस्य कालक्रमार्थकं पठनमपि सावधानतामपेक्षते। प्रथमं रसः सम्पूर्णतया निर्मीयते, अनन्तरं कविस्तस्मिन्नुपमां योजयतीति रचनाप्रक्रिया अत्र अनिवार्यतया न प्रतिपादिता। विवेचनस्य प्रश्नः प्रधानस्य उपकारकस्य च सम्बन्धः, न कवेः प्रत्येकस्य मानसिकव्यापारस्य क्रमः। अलङ्कारयुक्तेनैव वाक्येन रसः अभिव्यक्तो भवेदपि तस्य भावप्रधानं प्रयोजनं तत्साधनविशेषात् विवेक्तुं शक्यते। एतस्मादलङ्कारस्य रचनागताविभाज्यता तथा तस्य सैद्धान्तिकमुपकारकत्वं परस्परविरुद्धे न स्तः।

एवं विविच्यमाने गुणः अलङ्कारश्च प्रतिद्वन्द्विनौ सौन्दर्यकारकौ न भवतः। एकः अनुभूतेः विशिष्टां गुणवत्तां निर्दिशति, अपरस्तस्याः सम्पादने समर्थस्य अभिव्यक्तिप्रकारस्य परिचयं ददाति। एकस्मिन् पद्ये उभयोरुपस्थितिः तयोः संज्ञासाम्यं न साधयति; कार्यसम्बन्धे विद्यमानो भेदः एव तयोः सहावस्थानस्य समुचितां व्याख्यां ददाति।

4. गुणत्रयस्य स्वरूपं रसानुगुणता च

माधुर्यस्य विवेचने चित्तद्रुतिः, ओजसि दीप्तिविस्तारौ, प्रसादे शीघ्रव्याप्तिश्च केन्द्रे वर्तन्ते। मम्मटः माधुर्यं शृङ्गारे निर्दिश्य करुणविप्रलम्भशान्तेषु तस्य उत्कर्षं स्वीकरोति; ओजसो वीरादिषु विशेषं स्थानं स्थापयति; प्रसादं तु सर्वरससाधारणं मन्यते [1, कारिकाः 68–71]। एतत् त्रैविध्यं काव्यानुभवस्य विविधां गतिं प्रकाशयति। भावः सर्वत्र समानप्रकारेण चित्तं न स्पृशति; क्वचित् स आर्द्रतां, क्वचिदुत्स्फूर्तिं, क्वचिदविलम्बितं स्पष्टावभासं जनयति।

माधुर्यं मधुरध्वनीनां समाहारमात्रमिति स्वीकृते करुणस्य गाम्भीर्यं शान्तस्य प्रशमनं च तस्य व्याप्तेः बहिः स्याताम्। चित्तद्रुतिमाश्रित्य तु कोमलता सुखमात्रे न सीम्यते। विरहवेदना अपि सहृदयस्य अन्तःकरणे तादृशीं संवेदनशीलतां जनयितुमर्हति, यस्यां व्यक्तेः दुःखं रसास्वादस्य आर्द्रतायां परिणमति। अतः माधुर्यस्य आनन्दात्मकता विषयगतस्य दुःखस्य अभावं नापेक्षते।

ओजसोऽपि प्रचण्डशब्दबाहुल्येन पर्याप्ता व्याख्या न भवति। दीप्तिः अर्थस्य सामर्थ्यं चित्ते उत्कर्षेण प्रकाशयति। दीर्घसमासः अथवा संयुक्तव्यञ्जनसन्निवेशः तस्मिन् कार्ये समर्थः स्यात्, किन्तु तस्य क्लिष्टत्वमात्रं तेजस्वित्वस्य प्रमाणं न भवति। यत्र वाक्यबोधस्य अनावश्यकः क्लेशः प्रधानं भावं व्यवधत्ते, तत्र रचनायाः भारः ओजसः सफलव्यञ्जक इति निश्चेतुं न शक्यते।

प्रसादस्य सार्वत्रिकत्वं गुणत्रयस्य परस्परसम्बन्धं विशदयति। प्रसादः माधुर्यस्य विकल्पः अथवा ओजसो विरोधी नास्ति। स ताभ्यां सह तिष्ठन् भावार्थस्य अप्रतिहतप्रवेशं साधयितुमर्हति। अतः लघुपदसमुदायः एव प्रसन्नः, दीर्घसमासयुक्तं वाक्यं सर्वथा अप्रसन्नमिति नियमः न सिद्ध्यति। विवक्षितार्थप्रत्ययस्य अविलम्बः तथा रचनायाः अनुकूलता निर्णायकौ भवतः [1, कारिका 76]।

गुणस्य रसे स्थितिः सहृदयचित्तस्य व्यापारैः कथं निरूप्यते इत्यपि अत्र विचारणीयम्। रसस्य आस्वाद्यत्वं चित्तानुभवमन्तरेण न प्रकाशते; अतः तस्य उत्कर्षस्य परिचये चित्तावस्थायाः उल्लेखः अर्थवान्। तथापि माधुर्यं सहृदयस्य सामान्यसौम्यस्वभावः,

ओजः तस्य व्यक्तिगतक्रोधः, प्रसादश्च दैनन्दिनव्यवहारे सर्वस्य स्पष्टबोधः इति न मन्तव्यम्। एते काव्यसम्बद्धस्य अनुभवस्य विशिष्टाः प्रकाराः। तेषां विवेचनं विषयस्य भावसंरचनया तथा शब्दार्थव्यञ्जनया सह युक्तमेव भवति।

प्रसादस्य शीघ्रव्याप्तिरपि काव्यस्य भावार्थः सर्वथा अनायासेन निष्प्रयत्नं क्षीयते इति न बोधयति। स्पष्टो वाक्यार्थः गभीरतरस्य व्यङ्ग्यार्थस्य प्रवेशद्वारं भवितुमर्हति। शब्दबोधस्य अवरोधाभावः भावस्य साधारण्यं न साधयति। सरलतया अवगम्यमानमपि वाक्यं स्मृतिं, आकाङ्क्षां, विरोधं वा सघनतया व्यञ्जयितुं शक्नोति। अतः प्रसादस्य मूल्यं अर्थगाम्भीर्यस्य न्यूनीकरणे न, तस्य अनुभवे अनावश्यकव्यवधानस्य परिहारे अस्ति।

5. दशगुणवादस्य पुनर्विन्यासः

गुणानां दशत्वात् त्रित्वं प्रति मम्मटस्य प्रवृत्तिः परिगणनालाघवमात्रं नास्ति। पूर्वोक्तेषु केचन गुणाः स्वीकृतत्रये अन्तर्भवन्ति, केचन दोषपरिहाररूपाः सन्ति, अन्ये पुनः परिस्थितिविशेषे दोषभावमपि भजन्ते [1, कारिकाः 72–73 तथा वृत्तिः]। अनेन समानसूच्यामुपन्यस्तानां धर्माणां स्वरूपसाम्यं परीक्ष्यते। सौन्दर्यस्य सकारात्मकः प्रभावः, दोषस्य अभावः तथा रचनायाः वैशिष्ट्यमिति त्रयो भिन्नाः विषयाः एकया संज्ञया अनवधानेन न संग्रहीतव्याः।

दोषाभावस्य गुणत्वेन ग्रहणं सर्वत्र युक्तं न भवति। काव्ये अश्राव्यस्य शब्दस्य अभावोऽस्ति चेत् तेन रसोत्कर्षः स्वतः सिद्धः न भवति। शुद्धं वाक्यमपि भावदृष्ट्या सामान्यं भवितुमर्हति। दोषपरिहारः प्रतिकूलतां निवर्तयति; गुणः अनुकूलस्य विशिष्टानुभवस्य सम्पत्तिं निर्दिशति। उभयोः सम्बन्धे विद्यमानेऽपि फलस्य सकारात्मकत्वे भेदः तिष्ठति।

तथैव रचनायाः एकरूपता सर्वत्र गुणः इति निर्णेतुं न शक्यते। कथायां भावपरिवर्तने सति भाषायाः परिवर्तनं अपेक्षितं भवितुमर्हति। एकस्मिन्नेव विन्यासे आग्रहः प्रसङ्गभेदं न व्यक्तुं शक्नुयात्। अतः समताया अनियन्त्रितप्रशंसायाः अपेक्षया तस्याः कार्यक्षेत्रं विचारणीयम्। एषा समस्या केवलं प्राचीनगुणसूच्याः नास्ति; कस्यापि शैलीनियमस्य निर्विशेषप्रयोगे सा सम्भवति।

मम्मटस्य आलोचना पूर्वाचार्याणां रचनासूक्ष्मताविषयकज्ञानस्य निषेधो न भवति। स वर्णसमासरचनाविशेषान् निरस्यति इति नास्ति; तेषां व्यञ्जकत्वं स्थापयति [1, कारिकाः 73–77]। एतेन व्याख्यायाः स्तरौ पृथक् क्रियेते। काव्ये किं रूपं दृश्यते इति प्रश्नः एकः, तत् रूपं कस्य प्रभावस्य साधनं भवतीति प्रश्नः अन्यः। गुणत्रयस्य सिद्धान्तः द्वितीयं प्रश्नं वर्गीकरणस्य केन्द्रे स्थापयति।

अस्य पुनर्वर्गीकरणस्य लाभः पुनरुक्तगणनायाः परिहारः अपि अस्ति। एकस्यैव प्रभावस्य भिन्नेषु रचनासाधनेषु उपस्थित्या तावन्तः स्वतन्त्रा गुणाः कल्पनीयाः न भवन्ति। अर्थबोधस्य स्पष्टता भिन्नाभिः पदरचनाभिः सम्पादयितुं शक्यते; तासां विविधता फलस्य संज्ञां प्रत्येकं परिवर्तयितुं न बाधते। किन्तु वर्गीकरणस्य लाघवेन रचनाविशेषाणां सूक्ष्मभेदाः विस्मर्तव्याः इत्यपि नाभिप्रेतम्। संज्ञास्तरे एकत्वं प्रयोजनेन स्थापितं भवति, प्रयोगस्तरे तु वैचित्र्यं रक्षितव्यं भवति।

6. उदाहरणेषु अलङ्कारस्य कार्यपरीक्षा

अष्टमोल्लासे स्वीकृतं विरहिण्याः शीतलोपचारनिराकरणविषयकमुदाहरणं शब्दालङ्कारस्य भावोपकारं दर्शयति। घनसारहारकमलमृणालादीनामुपन्यासे ध्वनिसाम्यं तथा निराकरणस्य पुनरावृत्तिः विरहवेदनायाः असह्यत्वेन सम्बध्यते [1, कारिका 67-वृत्तिः, उदाहरणम् 341]। अस्य पाठस्य व्याख्यायां श्राव्यरमणीयता एव अन्तिमं लक्ष्यं न मन्तव्यम्। पुनः पुनः प्रयुक्तेन निषेधेन पीडितायाः अस्थिरता तथा परिचर्यायाः निष्फलता व्यक्ते भवतः।

अत्र अनुप्रासस्य योजनेन विषयान्तरं न प्रविष्टम्। शब्दानां परस्परानुगमनं वक्त्र्याः भावगतिं सघनां करोति। यदि तदेव ध्वनिसाम्यं निर्विकारस्य सामान्यवर्णनस्य मध्ये प्रयुज्येत, तर्हि तस्य रसकार्यं समानं न स्यात्। एतेन अलङ्कारस्य लक्षणसिद्धिः तस्य सर्वत्र समानफलत्वं न साधयतीति अवगम्यते।

भवभूतेरुद्धृतेऽपरे उदाहरणे प्रेमविकारः विषस्य प्रसरणेन, अग्नेर्दाहेन, ज्वरस्य पीडया च उपमीयते [1, कारिका 67-वृत्तिः, उदाहरणम् 342; मालतीमाधवम्, 2.1 इत्यतः उद्धृतम्]। एतासामुपमानां कार्यं समानवस्तूनां सूचीकरणं नास्ति। प्रसरणं, अन्तर्दाहः, सर्वाङ्गपीडा चेति अनुभूतेः भिन्नाः पक्षाः क्रमशः मूर्ताः भवन्ति। वैचित्र्यस्य वृद्धिः भावस्य अधिकस्पष्टतया सह प्रवर्तते।

इयं मूर्तता प्रत्यक्षरोगनिदानस्य प्रतिरूपं न भवति। उपमा अन्तःस्थितस्य विकारस्य अनुभावनाय बाह्यवस्तूनां धर्मान् उपयुङ्क्ते। तस्याः सफलतायाः आधारः वर्णितायाः अवस्थायाः अनुभवसङ्गतिः। विषाग्निज्वराणां यथार्थभेदः विद्यमानः सन्नपि प्रेमवेदनायाः विविधपक्षप्रकाशने विरोधं न जनयति, यतः तेषां सर्वेषां पूर्णतादात्म्यं न विवक्षितम्।

प्रतिकूलोदाहरणे विरहिणश्चक्रवाकस्य कण्ठस्थिता बिसलता निर्गच्छतो जीवस्य अर्गलेव कल्पिता। मम्मटः तामुपमां प्रकृतस्य अननुकूलां मन्यते [1, कारिका 67-वृत्तिः, उदाहरणम् 344]। अत्र परीक्ष्यमाणः प्रश्नः उपमायाः अस्तित्वं न, तया जन्यमानस्य सम्बन्धस्य भावोपयोगिता। उपमानिर्देशः उपस्थितोऽपि भावस्य अपेक्षितं पोषणं न करोतीति तस्य निर्णयः।

अस्य निर्णयस्य विस्तारः सर्वस्य कल्पनावैचित्र्यस्य निषेधपर्यन्तं न कर्तव्यः। अन्यथा पूर्वोदाहरणस्य विषाग्निज्वरसाम्यमपि भङ्गं प्राप्नुयात्। अन्तरं कल्पनायाः अस्तित्वे न, तस्याः प्रसङ्गसङ्गतौ अन्वेषणीयम्। प्रस्तुतस्य रसस्य अपेक्षया चिह्नितः अलङ्कारः सफलः, निष्फलः अथवा बाधकः भवितुमर्हति। अतः काव्यसमीक्षायां नामनिर्देशानन्तरं तस्य कार्यस्य विश्लेषणम् अनिवार्यम्।

एतादृशायाः समीक्षायाः आधारः सहृदयस्य केवलं निराधारं रुचिवचनं न भवेत्। अनुप्रासस्य पुनरावृत्तिः वक्त्र्याः असहिष्णुतां कथं प्रकाशयति, उपमाशृङ्खला वेदनायाः कान् पक्षान् विशदयति, अन्यस्मिन्नुदाहरणे आरोपितः सम्बन्धः प्रस्तुतविरहं किमर्थं न पुष्णातीति कारणानि वक्तव्यानि। एवं रसोपकारस्य विचारः पदविन्यासस्य, अर्थसम्बन्धस्य तथा प्रकरणस्य सूक्ष्मपरीक्षणं प्रार्थयते। लक्षणशास्त्रस्य परिचयः प्रारम्भिकं साधनं ददाति; व्याख्यायाः सिद्धिस्तु प्रयोगस्य कारणसमर्थने वर्तते।

7. औचित्यं तथा अभिव्यक्तेः समग्रता

कुन्तकः शब्दार्थयोः साहित्यं सहृदयाह्लादकारिणि विशिष्टबन्धे प्रतिष्ठापयति। समर्थस्य वाचकस्य अभावे अर्थस्य तथा उपयुक्तार्थसम्बन्धाभावे शब्दस्य सौन्दर्यं न निर्वहतीति तस्य विवेचनस्य आशयः [6, प्रथम उन्मेषः, कारिकाः 7–9 तथा वृत्तिः]। अस्याः दृष्टेः साहाय्येन गुणालङ्कारविभागस्य व्याख्यायां महत्त्वपूर्णा मर्यादा स्थापयितुं शक्यते। अवयवानां पारिभाषिकभेदः रचनायाः अनुभवरूपेण अखण्डतां न निरस्यति।

विशिष्टस्य पदस्य पर्यायेण प्रतिस्थापने अर्थस्य सामान्यबोधः तिष्ठेदपि तस्य भावच्छाया परिवर्तितुं शक्नोति। उपमा, ध्वनिविन्यासः, वाक्यक्रमश्च कस्यचित् पद्यस्य सौन्दर्ये परस्परावलम्बिनः सन्ति। अतः अलङ्कारः बाह्य इति कथनस्य यथार्थोऽर्थः रसादीनां तुलनायां तस्य आश्रयकार्यविशेषः, न सर्वत्र निष्कासनसौकर्यम्। कुन्तकस्य समग्रतादृष्टिः मम्मटस्य विभागं निरस्यति इति न वक्तव्यम्; सा तस्य यान्त्रिकव्याख्यां परिष्करोति।

कुन्तकस्य उदाहरणविवेचने कस्यचित् पदस्य समासान्तर्गतगौणत्वेन अपेक्षितस्य अलङ्कारविन्यासस्य निर्वाहो बाध्यते [6, प्रथम उन्मेषः, कारिका 7-वृत्तिः]। अस्य प्रसङ्गस्य महत्त्वं तदस्ति यदर्थः सामान्यतः अवगम्यते, तथापि तस्य वाक्यगतं प्राधान्यं यथेष्टं न प्रकाशते। अतः शाब्दिकं सामर्थ्यमर्थस्य उपस्थितिमात्रेण न निश्चीयते। कस्मिन् स्थाने कस्य अर्थस्य प्राधान्यं दृश्यते इत्यपि आवश्यकम्। अनेन अभिव्यक्तेः सफलतायां व्याकरणसम्बन्धस्यापि सौन्दर्यनिर्णायकं कार्यं स्फुटं भवति।

क्षेमेन्द्रस्य औचित्यविचारेऽपि गुणालङ्कारयोः फलवत्त्वं सम्बन्धविशेषमपेक्षते—

> अलङ्कारास्त्वलङ्कारा गुणा एव गुणाः सदा।
>
> औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवितम्॥ [7, कारिका 5]।

अस्य वचनस्य फलितार्थः गुणालङ्कारयोर्निष्प्रयोजनत्वं नास्ति। तयोः संज्ञामात्रेण काव्यस्य सफलतां निर्णेतुं न शक्यते इति तस्य आग्रहः। उचितस्थाने योजितस्य सौन्दर्यकारकस्य एव कार्यं निर्वहति। यः विन्यासः शोकातुरस्य वचने अनुकूलः, स एव उत्साहप्रधानस्य भाषणे निर्बलः भवितुमर्हति। पात्रस्य स्वभावः, वक्तव्यस्य स्वरूपं तथा प्रबन्धस्य गतिः प्रयोगस्य सीमां निर्धारयन्ति।

मम्मटोऽपि वक्तृवाच्यप्रबन्धौचित्येन रचनावृत्तिवर्णानां वैचित्र्यमनुमन्यते [1, कारिका 77]। अतः वर्णव्यञ्जकत्वस्य नियमाः सर्वत्र समानमुद्रया आरोपणीयाः न सन्ति। एतस्मिन् बिन्दौ गुणस्य रससम्बन्धः व्याख्यायाः व्यवहारक्षेत्रं प्राप्नोति। तदनुकूलः विन्यासः स्वीक्रियते, प्रतिकूलो नियमाग्रहो निवर्तते। औचित्यं गुणत्रयस्य स्थाने चतुर्थगुणत्वेन योजनीयमिति अत्र नाभिप्रेतम्; तद् गुणालङ्कारप्रयोगस्य सम्बन्धपरीक्षायाः आधारः भवति।

Academe *Journal of Education & Psychology*
Volume-2, Issue-1, Year-2012 (January-June)
PP: 15-21 *ISSN: 2249-040X*

8. अनलङ्कृतकाव्यं तथा रसप्रधाननिकषस्य सीमा

मम्मटस्य अनलङ्कृतकाव्यस्वीकारः वृत्तौ स्फुटालङ्काराभावस्य प्रसङ्गे स्पष्टितः। कौमारप्रेमस्मरणविषयके पद्ये प्रियः कालः परिस्थित्यंशाश्च उपस्थिताः सन्ति, तथापि मनः पूर्वक्रीडास्थानं प्रत्युत्कण्ठते। अलङ्कारस्य स्पष्टसंज्ञामन्तरेणापि अस्य भावस्य प्राधान्यं काव्यत्वं समर्थयतीति तस्य आशयः [1, प्रथमोल्लासीयकाव्यलक्षणवृत्तिः]। अत्र कल्पनायाः सर्वथा अभावः न प्रतिपादितः; विशिष्टालङ्कारस्य स्पष्टपरिचय एव निर्णायकः न भवति।

जयदेवस्य प्रतिपक्षः एतस्यैव लक्षणस्य कठिनं प्रश्नं प्रकाशयति—

अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती।

असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलं कृती॥ [8, प्रथममयूखः, कारिका 8]।

अग्नेरौष्ण्यदृष्टान्तेन स अलङ्कारस्य काव्यस्वरूपसम्बन्धं दृढीकरोति। उभयोर्विवादः कवित्ववैचित्र्यस्य महत्त्वे न सीमितः; काव्यत्वनिर्णये तस्य लक्षणबद्धस्य परिचयस्य आवश्यकता कियतीति प्रश्नः प्रमुखः। मम्मटस्य व्याख्यायां भावप्रधानस्य विशिष्टविन्यासस्य सत्ता रक्षिता अस्ति। अतः तस्य मतं सर्वथा निर्विशेषस्य सामान्यवाक्यस्य काव्यत्वस्वीकारः इति निरूपयितुं न शक्यते।

जयदेवस्य आक्षेपे अलङ्कारः स्वरूपनिर्धारको धर्मः, मम्मटस्य स्पष्टीकरणे तु विशिष्टालङ्कारस्य अनभिव्यक्तावपि भावप्रधानं काव्यत्वं सम्भवति। एतयोर्मतयोः सम्बन्धं पश्यता सौन्दर्यस्य व्यापकसंज्ञया पारिभाषिकालङ्कारस्य संज्ञा न प्रतिस्थापनीया। सर्वं वैचित्र्यमलङ्कार इति स्वीकृत्य विवादं शब्दमात्रविवादं वक्तुं शक्येत, किन्तु तेन द्वयोरपि आचार्ययोर्विशिष्टलक्षणाग्रहः अदृश्यः स्यात्।

तथापि काव्यप्रकाशस्य अन्तः अपि विचारणीया सीमा विद्यते। ग्रन्थे रसप्रधानकाव्यस्य उत्कर्षः स्वीकृतः सन्नपि शब्दार्थचित्रस्य अवरकाव्यत्वमपि अनुमतम् [1, कारिका 5]। अतः रसोपकारेणैव प्रत्येकस्य काव्यसंज्ञकस्य प्रयोगस्य अस्तित्वं व्याख्यातुं न शक्यते। अत्र सामान्यस्य काव्यव्यवहारस्य तथा श्रेष्ठत्वनिर्णयस्य स्तरभेदः स्वीकरणीयः। एषा व्याख्या ग्रन्थगतविस्तारं समन्वेतुं सहायिका, न तु सर्ववचनानां निर्विवादैक्यस्य पूर्वकल्पना। विश्वनाथः रसाश्रितगुणत्रयं स्वीकरोति, अलङ्कारांश्च शब्दार्थयोः अस्थिरधर्मत्वेन रसाद्युपकारकान् निरूपयति [9, 8.1–12; 10.1]। तस्य पुनर्विन्यासः गुणालङ्कारभेदस्य उत्तरपरम्परायां प्रवृत्तिं स्पष्टयति। अस्थिरत्वं तत्र मूल्यहीनत्वं न भवति; सर्वत्रावश्यभावस्य अभावः तथा सन्दर्भानुसारिणी प्रवृत्तिः अभिप्रेते स्तः। एवं मम्मटस्य विवेकः परवर्तिनो विचारस्य आधारः भवति, तथापि काव्यलक्षणविषयकः प्रश्नः एकेनैव निर्णयेन समाप्तो न भवति।

9. निष्कर्षः

काव्यप्रकाशे गुणालङ्कारविवेकस्य सारः आश्रयस्य कार्यस्य च भेदे निहितः। गुणाः रसास्वादस्य विशिष्टामवस्थां प्रकाशयन्ति; अलङ्काराः शब्दार्थविन्यासद्वारा तस्य उत्कर्षं साधयितुं समर्थाः भवन्ति। वर्णसमासरचनाः गुणानां व्यञ्जकाः सन्ति, न तु स्वतन्त्रतया तेषां पर्यायाः। अतः गुणनिर्णये श्रव्यरूपं भावसम्बन्धेन सह परीक्षितव्यम्।

दशगुणवादस्य पुनर्विचारे मम्मटः सकारात्मकसौन्दर्यस्य, दोषपरिहारस्य, रचनाविशेषस्य च भेदं स्पष्टयति। अलङ्कारोदाहरणेषु स लक्षणसिद्धेः रसोपकारस्य च अन्तरं दर्शयति। सफलः प्रयोगः प्रकृतभावं सघनं करोति; अननुकूलः प्रयोगः स्ववैचित्र्ये एव पर्यवस्यति। औचित्यविचारेण तस्य प्रयोगक्षेत्रं विशिष्यते।

अतः एष विवेकः अलङ्कारविरोधी अथवा भाषारूपनिरपेक्षो रसवादः नास्ति। सः सौन्दर्यसाधनानां परस्परसम्बन्धं रसोत्कर्षस्य दृष्ट्या नियच्छति। काव्यस्य मूल्यं गुणनाम्नामलङ्कारनाम्नां वा संख्यया न, तेषां रचनायां निर्वह्यमाणेन कार्येण निर्णेयमिति अस्य अध्ययनस्य मुख्यः निष्कर्षः। तेन काव्यप्रकाशस्य सिद्धान्तः वर्गीकरणस्य सीमामतिक्रम्य संवेदनशीलस्य पाठविश्लेषणस्य आधारं ददाति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. मम्मटः, *काव्यप्रकाशः*, गङ्गानाथझाकृताङ्ग्लानुवादसहितः, संशोधितसंस्करणम्, भागौ 1–2। वाराणसी: भारतीयविद्याप्रकाशनम्, 1967।

2. भामहः, *काव्यालङ्कारः*, सी. शङ्कररामशास्त्री, सम्पादकः तथा अनुवादकः, श्रीबालमनोरमाग्रन्थमाला, सं. 54। मद्रास्, मयिलापुरम्: श्रीबालमनोरमामुद्रणालयः, 1956।
3. दण्डी, *काव्यादर्शः*, रङ्गाचार्यरेड्डिशास्त्री, सम्पादकः, राजकीयप्राच्यग्रन्थमाला, वर्गः अ, सं. 4। पुणे: भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरम्, 1938।
4. वामनः, *काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः*, बेचनझाकृतहिन्दीव्याख्यासहिता, द्वितीयसंस्करणम्, काशीसंस्कृतग्रन्थमाला, सं. 209। वाराणसी: चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, 1976।
5. आनन्दवर्धनः, *ध्वन्यालोकः*, के. कृष्णमूर्तिः, सम्पादकः। दिल्ली: मोतीलालबनारसीदासः, 1982।
6. राजानककुन्तकः, *वक्रोक्तिजीवितम्*, स्वोपज्ञवृत्तिसहितम्, सुशीलकुमारदे, सम्पादकः, तृतीयं संशोधितसंस्करणम्। कलकत्ता: फर्मा के. एल्. मुखोपाध्यायः, 1961।
7. क्षेमेन्द्रः, *औचित्यविचारचर्चा*, व्रजमोहनझाकृतप्रभासंस्कृतहिन्दीव्याख्यासहिता, विद्याभवनसंस्कृतग्रन्थमाला, सं. 118। वाराणसी: चौखम्बाविद्याभवनम्, 1964।
8. जयदेवः, *चन्द्रालोकः*, गागाभट्टकृतराकागमव्याख्यासहितः, अनन्तरामशास्त्री वेतालः, सम्पादकः। वाराणसी: चौखम्बासंस्कृतसीरीज् कार्यालयः, 1938।
9. विश्वनाथकविराजः, *साहित्यदर्पणः*, सत्यव्रतसिंहः, सम्पादकः, नवमं संस्करणम्, विद्याभवनसंस्कृतग्रन्थमाला, सं. 29। वाराणसी: चौखम्बाविद्याभवनम्, 1992